

З АВТОМАГІСТРАЛІ Червоноармійськ — Кременець звертаємо на Немирівку, відразу за містком — беремо праворуч піщанистою, добре виїждженою дорогою. За сосняком з'являються будинки хутора Пороховня. Ніхто б про нього й не знав, якби не трагедія, що сталася тут, поблизу, 48 років тому.

Втім, передбачаю, що й сама трагедія, і назва хутора багатьом читачам не відомі, адже беруся розповісти в газеті про це, мабуть, уперше за всі повоєнні роки.

Отже, від Пороховні — ще кілька сот метрів лісовою дорогою, яка раніше виводила до залізничного переїзду біля Лев'ятини, — і лворуч у просіці з'являється рукотворний пагорб, увіччаний масивним каменем. Пам'ятник безневинним жертвам геноциду. На камені викарбувано: « На цьому місці в 1942 році було розстріляно німецькими окупантами близько 3000 мирних жителів ».

За винятком кількох чоловік, то були люди однієї національності — євреї. На урочисте відкриття пам'ятника, яке стало можливим завдяки зусиллям працівників ідеологічного відділу райкому партії, комбінату комунальних підприємств, прибули радянські, партійні і комсомольські працівники, учні Немирівської неповної середньої школи, але головне — прийшли люди похилого віку, які знали страчних і для яких акція вшанування їх пам'яті — то довгождане торжество справедливості.

Відбувся мітинг, на якому підкреслювалося, що в 1939—1945 роках від рук фашистів і їх прислужників загинуло 6 мільйонів євреїв, або більше третини всієї їх чисельності. Це було одним з найбільших масових убивств, учинених будь-ко-

гось свідчення про трагедію біля Пороховні. Розмовляв із очевидцями після мітингу, розмовляв із ними вдома, часто йдучи від хати до хати. Попова розшукав у Бродах. Відібрав для газети найсуттєвіше. Нехай збереже його серце читача, як збережило, облекло болючою правдою моє.

● Розповідає Ігор Павлович ПІДПАЛЮК, 1921 року народження (м. Червоноармійськ):

— У Бродівській чоловічій гімназії зі мною вчилися і Мойсей Баран, Хува Хальперн, Боба Брандвайн та інші, яких потім стратили фашисти. З Бобою ми дружили, жили на одній квартирі.

У Червоноармійську німе-

ць окупанти не тільки щодо євреїв. Коли в одну ніч були зрізані стовпи зв'язку між Башарівкою і Сестрятином, гітлерівці розстріляли 10 заложників. Траплялося, вбивали людей просто на вулиці.

Пограбоване і зняте з приречених майно продавали цивільним німецьким службовцям.

● Розповідає Іван Феодосійович МИХАЙЛЮК, 1911 р. н., (м. Червоноармійськ):

— Єврейська громада перед війною складала більшість населення міста. У мене були знайомі кравці, крамарі, виготовлювачі содової води. Всі вони потрапили в гетто.

У сусідстві з нами жила

до ям, останні ще були на залізничному переїзді в Лев'ятині.

Чоловіки стали молитися, жінок і дітей відігнали в сторону. Потім примушували скидати одяг. Спочатку розстрілювали чоловіків, заштовхуючи по декілька в яму. Обабіч стояли кулемети. Це страшне видовище і досі перед очима. Коли підігнали до ями жінок, вони заголосили, притискаючи до грудей малолітніх дітей. Пручалися, не хотіли спускатися вниз. Німці били налиццями.

Причепившись на пагорбі, я мовби занім'їв. Забув за корову. Коли все скінчилося і фашисти пішли, я, сторожко озирваючись і перемагаючи страх, побіг до ям. Не знаю,

страту підводами. На чолі колони йшов рабин — священослужитель. Коло однієї з ям, неподалік, стояв столик із пиятикою, за яким убивці «збальорювалися» перед черговим актом розправи. То були, швидше всього, власовці, бо чулася і російська мова.

Один із приречених, уже, мабуть, на краю могили, роздягнений, зважнися на відчайдушну втечу. Услід йому знялася стрілянина. Не знаю, чи кудя наздогнала...

Через якийсь час відбувся ще один масовий розстріл. Очевидно, то були молоді євреї, працю яких до того використовували на торфорозробках.

того ж малював портрети. Його, 1925 року народження, перед війною закінчив школу.

Сестри Едель і Сара, вийшовши заміж, виїхали: одна — в Броди, друга — в Ковель. Рахіль перед війною працювала рахівником у якійсь конторі в Червоноармійську.

З приходом Радянської влади в 1939 році я поступив у вечірню школу, восени 1940-го пішов у фабрично-заводське училище в Здолбунові, вирішив стати сантехніком. Коли дізнався про початок війни, подався з хлопцями-залізничниками на схід. У листопаді потрапив у діючу армію. Воював з фашистами у морській піхоті, маю орден Вітчизняної війни II ступеня, Червоної Зірки і Слави III ступеня, медалі. Член КПРС з 1944 року.

Звичайно, передчував, що нацисти, які чинили щодо мого народу справжній геноцид, не пощадять і мою сім'ю. А все ж надія жевріла... Погасла вона, коли з Червоноармійської міськради отримав відповідь на лист, відправлений мною з Кенігсберга.

Після демобілізації в листопаді 1945 року приїхав у рідні місця. Не передати словами, яка це розпука — пережити втрату всіх рідних. Веселоюкою Любоніті перед війною було тільки десять літ. Такою і запам'ятав її на все життя. Не врятувалися ні Едель, ні Сара...

Серед страчених у Червоноармійську було багато моїх родичів. Родина Давида Безпосника, старого музиканта, трубача. Сини Меєр, скрипаль, і Йосип, баритоніст, дочка Люба... Родина Лахмана, сторожа млина... Не стало сотень знайомих і друзів, з якими виростав.

Пам'ять

Про що

шумить

ліс

біля

Пороховні

?

ли в селі...
нуло 1,5 мільйона.

— Чума фашизму залишила багато ось таких величезних братських могил ні в чому не винних людей, — схвильовано говорила на митингу учениця Оксана Андрощук. — Їх звинувачували лише в тому, що вони — євреї. Хто дав право фашистам вирішувати долю інших народів? Така ж кара винищення не раз висіла над нашим українським народом. Памятаймо про це і даймо клятву собі над цією могилією, що завжди будемо боротися проти будь-яких проявів людиноненавистництва, національної нетерпимості.

Дуже доречним здався мені цей заклик. Адже й сьогодні знаходяться шовіністи на зразок об'єднаних у товаристві «Пам'ять», які сіють ненависть до євреїв, які всі катакліми віку намагаються пояснити «жидомасонською змовою». Такі судження непоодинокі. Вони мали вагу й раніше. Тож чи варто дивуватися, що тільки тепер ми в райцентрі можемо віддати достойну данину пам'яті розстріляним? Упродовж років, офіційно не декларовані (ще б пак: ми гуманісти!), де-факто насаджувалися антиєврейські настрої. Діяла сталінська методика, за якою злочини групи людей, у даному разі — ізраїльської рояччини, служили підставою засуджувати всю націю. Чи варто, отже, іронізувати, що єврейське прізвище в документах хтось поміняв на менш помітне — Іванов, Сидоров?.. Хтось не витримав і назовсім покинув СРСР...

Але тепер ми відрікаємося од стереотипів. І, пізнаючи моторошні сторінки мало дослідженої історії, сумуємо за невинно страченими євреями, як сумуємо і за полеглими в війну і перші повоєнні роки єдинокровними братами своїми — українцями.

цькі загарбники зробили два гетто для євреїв: одне — де тепер парк, колись там був тартак; друге — в центральній частині міста, в квадраті від теперішнього подвір'я універмагу — і до лікарні, між вулицями нині Леніна і М. Островського. Згодом усе єврейське населення зібрано сюди, в центр. Було це в травні 1942 року. Німці за обіцянки пощади виманували цінні речі. Але не всі могли їх дати.

На розстріл вели українські поліцаї з гвинтівками і єврейські наглядачі з палицями. Але фашисти не пощадили і наглядачів. Ями за кілька днів до розстрілу викопали радянські військовополонені, табір яких був на вокзалі. Я тоді працював стрілочником. Знаючи німецьку мову, бо вчив у гімназії, швидко з розмов окупантів довідався про обетавини їх акції. Людей примушували лягати униз обличчям на своїх уже мертвих, закривавлених співбратів. І розстрілювали, ходячи по трупах, час від часу посипаючи їх хлорним ванном.

Розстрілювали есесівці, яких звідкись прислали. Бо в місті були тільки нечисельна німецька жандармерія та підрозділ мадярів, які охороняли ляддвірта Фогеля. До речі, розстріляли і росянина Аїпова, колишнього царського полковника прикордонної митної служби, який при німцях мав галантерейний магазинчик. До нього зайшли есесівці, як розповідають, за носовими хустинками, але крамар чимось недогодив. І його тут же забрали.

Відергорен мав австрійські нагороди за службу. І німці сказали, що дарують йому життя, але сім'ю знищать. Відергорен вибрав смерть разом зі своїми рідними.

сім'я Брандвайна, який скуповував у населення домашню птицю і відправляв її у Варшаву. Я з 1925 року працював у нього, заробляв по 30 злотих на місяць, це непогано. Взагалі з євреями стосунки мав хороші.

Брандвайни теж не уникли фашистської розправи. Правда, коли почали євреїв зганяти в гетто, пробували врятуватися. Знаю, що прихотили їм на виручку в Гаях-Лев'ятинських, декого переправляли в Броди, але і в Бродях підстергала смерть.

● Розповідає Раїса Олександрівна РИМАРЧУК, 1929 р. н. (с. Лев'ятин):

— То було в четвер, людей гнали вулицею нашого села. Попереду їхали підводи, в них лежали неприємні, а може, й мертві, бо, пам'ятаю, безвільно звисали руки. Хтось плакав, хтось пробував вийти з тієї страшної колони, але наглядачі накидалися і били непокірних.

Потім було чути постріли. У суботу ми, підлітки, побігли на місце страти. З ям, ледве прикиданих землею, бурхала чорна кров. Прийшли селяни, щоб присипати могилу.

Серед загилних були й мої добрі знайомі, була шкільна подруга Фейга.

● Розповідає Павло Іванович ПОРОХОВНИК, 1909 р. н. (м. Червоноармійськ):

— З багатьма євреями я знався, навіть далеких родичів межі них мав. Мій дід, українець, узяв собі за жінку єврейку. Але цю парость нашого роду винищено. Ось тут, де стоїмо, у ямах лежать. А були ж гарні майстри, господарі. Шили одяг, годували худобу.

Як їх гнали на погибель, я пас корову недалеко над річкою. Почув гомін — вийшов на пагорб. Колона розтягнулася на кілька сотень метрів. Коли перші прийшли

якась непереборна сила тягнула... Підбіг туди, де шойно стояли жінки й діти. Лише де-не-де приспані землекопи тіла корчилися в судомі. Якесь конвульсивні рухи, останні схлипи і зітхання. Цього жаху не передати словами. Я, наче знавіснілий, кинувся геть. Довго не міг прийти до тями.

● Розповідає Фугина Трохимівна РЕГЕША, 1908 р. н. (х. Пороховня):

— Я в євреїв молоко брала, хороші люди були. Бувало, й до столу запросять, почастиють чим-небудь. Аж то дізналася: в гетто їх забрали. Якось ішла там. Діти янчать, зажурені дорослі. Побачила хлопчиків-близнят — це з тої сім'ї, яку знала, — непомітно кинула їм піщона.

Коли їх розстрілювали, у мене мала дочка на руках була. А від моєї хати видно — піщане ж поле кругом, тільки де-не-де кущі, дерева. Коли побачила Ельку з близнятами, років по шість їм було, так і випала з рук дитина, а я неприємно два дні лежала.

Ліс на тому місці уже по війні посадили, хоч, стривайте, оддалік гушавина така була. Туди метнувся один утікач.

Якось у ті дні прибігає син: «Мамо, в stodолі хлопчик — їсти просить». Пішла. Років вісім йому. Бачу, з євреїв. «Батько з матір'ю в лісі ховаються, дайте їм щось». І жаль, і страх змішалися в душі. Не доведи, побачить хтось, донесе. Але напекла підпалків-паляниць, відкрояла сала, загорнула масла. Молодої картоплі вакопала, зварила. Увечері з тим і благословила хлопця.

● Розповідає Микола Васильович ГРИЦИШИН, 1926 р. н. (с. Лев'ятин):

— Ями копали військовополонені, зо два дні рили. Німціних старих везли на

● Розповідає Аркадій Мойсейович ПОПОВ (ЗОКЕН-МАХЕР), 1923 р. н. (м. Броди Львівської області):

— У великій могилі в Лев'ятинському лісі лежать і мої рідні — батько Мойсей Юджович Зокенмахер, мати Раця Вольфівна, брати, сестри, багато хто з нашої великої родини.

У сім'ї нас було восьмеро дітей. Жили в нестатках. Батько мав невеличку крамничку, але потім змушений був її закрити. Заробляв на весіллях тим, що організував розваги, веселив гостей. Іздити випадало по багатьох повітах. Але заробітку вистачало лише на те, щоб купувати м'ясо один раз на тиждень, у суботу, та й то дешевих сортів. В інші дні ми перебувались якоюсь юшкою. Одяг посилали за старшими молодші, менші зношений мати перешивала, щоб справити обнову до свят.

Звичайно, були серед євреїв Радзивилова і багаті. Їхні діти могли вчитися у платній школі, де викладання велося на івриті. Туди наші батьки спромоглися віддати лише наймолодшу дочку — Любу, 1930 року народження. А інші діти, в тому числі я, вчилися у польській школі. Між іншим, українська мова там викладалася як предмет необов'язковий, але я взявся її вивчити. Бо у нас було чимало приятелів і серед українців, дружили, до речі, і з сім'єю чеха Володимира Градеця.

Мої старші брати Юзек і Модест, 1905 і 1915 років народження, закінчивши по сім класів, стали художниками. Мали хист від батька. Писали лозунги, таблички з назвами вулиць і крамниць, карбували написи на надмогильних плитах. Юзек до

ливи.

Мені розповідали, що в Червоноармійську знайшлися добрі люди, які допомагали деяким євреям переховуватися. Володимир Кубіт, наражаючи себе на небезпеку, прийшов на виручку дванадцятьом. Павлов, який жив у центрі міста, теж дав притулок переслідуваному. Але, на жаль, траплялося і так, що втікачів із гетто хтось видавав німцям або й убивав, чинячи мародерство.

Умови в зоні за колючим дротом були схожі до тих, що їх гітлерівці створювали в концтаборах. Антисанітарія, хвороби. Помірали найчастіше старики і діти. Знаходилися євреї, які дали згоду прислужувати німцям: збирали цінні речі, наглядали, щоб із гетто не було втікачів. Але й це не допомогло вижити прислужникам.

● Розповідає Володимир Мефодійович ЛАЩЕВ, 1923 р. н. (м. Червоноармійськ):

— Коли я працював тут лісником, побачив, що могили недоглянуті, валяються черепи, кості. Мав і маю тракторець, отож узявся упорядкувати це місце. Вирівняв землі, посіяв траву, нарізав дерну, посадив декоративні дерева. На жаль, пізніше все те знову хтось понищив, знову розривав могили, тривожачи людський прах.

Відрядно, що, нарешті, з'явився цей скромний пам'ятник. Нехай люди, приходячи сюди, вшановують пам'ять невинних жертв війни.

Свідчення записав
Володимир ЯЩУК.

● На знімку: пам'ятний знак біля Пороховні.

Фото В. Грицайчука.